

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Підручник

За загальною редакцією
члена-кореспондента НАПрН України,
доктора юридичних наук, професора *О. В. Капліної*,
члена-кореспондента НАПрН України,
доктора юридичних наук, професора *О. Г. Шило*

Харків
«Право»
2018

Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 8 від 25.04.2018 р.)

Рецензенти:

В. А. Журавель – дійсний член (академік) НАПрН України, заслужений працівник освіти України, головний учений секретар НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

Л. М. Лобойко – доктор юридичних наук, професор, суддя Великої Палати Верховного Суду;

М. А. Погорецький – заслужений діяч науки і техніки України, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Авторський колектив:

проф. О. В. Капліна – глава 2 § 5; глава 4 § 1; глава 4 § 2 (разом із проф. В. М. Трофименком, доц. О. М. Дроздовим, доц. О. І. Тищенко, доц. І. А. Тітком); глава 4 § 3 (разом із проф. В. М. Трофименком, доц. С. В. Давиденко, доц. О. І. Тищенко, доц. А. Р. Туманянц); глава 5 § 3; глава 13 § 5 (разом із доц. В. В. Вапнярчуком); глава 14; глава 16; глава 29 § 5; глава 33; проф. О. Г. Шило – глава 5 § 1, § 2 (разом із доц. С. Л. Шаренко); глава 7 § 1, § 2; глава 11 § 1, § 2; глава 11 § 3 (разом із асист. О. В. Верхогляд-Герасименко); глава 12 (разом із доц. О. І. Тищенко); глава 18; глава 21 (разом із доц. А. Р. Туманянц); проф. В. М. Трофименко – глава 1 § 3, § 4, § 7; глава 4 § 2 (разом із проф. О. В. Капліною, доц. О. М. Дроздовим, доц. О. І. Тищенко, доц. І. А. Тітком); глава 4 § 3 (разом із проф. О. В. Капліною, доц. С. В. Давиденко, доц. О. І. Тищенко, доц. А. Р. Туманянц); глава 5 § 4; глава 23; доц. Н. В. Глинська – глава 24; доц. І. А. Тітко – глава 4 § 2 (разом із проф. О. В. Капліною, проф. В. М. Трофименком, доц. О. М. Дроздовим, доц. О. І. Тищенко); глава 4 § 4 (разом із доц. О. М. Дроздовим, доц. О. І. Тищенко, доц. А. Р. Туманянц); глава 19; доц. В. В. Вапнярчук – глава 6 § 1–5; глава 13 § 1–4; глава 13 § 5 (разом із проф. О. В. Капліною); доц. С. В. Давиденко – глава 4 § 3 (разом із проф. О. В. Капліною, проф. В. М. Трофименком, доц. О. І. Тищенко, доц. А. Р. Туманянц); глава 5 § 5, § 7; глава 7 § 3, § 4; глава 10; доц. О. М. Дроздов – глава 2 § 1–4; глава 3; глава 4 § 2 (разом із проф. О. В. Капліною, проф. В. М. Трофименком, доц. О. І. Тищенко, доц. І. А. Тітком); глава 4 § 4 (разом із доц. О. І. Тищенко, доц. І. А. Тітком, доц. А. Р. Туманянц); глава 28; глава 35 § 1–3; глава 36 § 1; доц. М. О. Карпенко – глава 29 § 2–4; доц. В. І. Маринів – глава 26 § 1, § 3, § 4; глава 27; доц. Т. М. Мірошниченко – глава 17; доц. І. Ю. Мірошников – глава 26 § 5, § 6; доц. О. І. Тищенко – глава 4 § 2 (разом із проф. О. В. Капліною, проф. В. М. Трофименком, доц. О. М. Дроздовим, доц. І. А. Тітком); глава 4 § 3 (разом із проф. О. В. Капліною, проф. В. М. Трофименком, доц. С. В. Давиденко, доц. А. Р. Туманянц); глава 4 § 4 (разом із доц. О. М. Дроздовим, доц. І. А. Тітком, доц. А. Р. Туманянц); глава 12 (разом із проф. О. Г. Шило); доц. А. Р. Туманянц – глава 4 § 3 (разом із проф. О. В. Капліною, проф. В. М. Трофименком, доц. С. В. Давиденко, доц. О. І. Тищенко); глава 4 § 4 (разом із доц. О. М. Дроздовим, доц. І. А. Тітком, доц. О. І. Тищенко); глава 5 § 6; глава 21 (разом із проф. О. Г. Шило); глава 22; доц. Д. В. Філін – глава 1 § 1, § 2, § 5, § 6, § 8; доц. С. Б. Фомін – глава 9; глава 15; доц. С. Л. Шаренко – глава 5 § 1, § 2 (разом із проф. О. Г. Шило); глава 30; глава 34; асист. О. І. Бережний – глава 20; асист. І. Л. Беспалько – глава 25; асист. О. В. Верхогляд-Герасименко – глава 11 § 3 (разом із проф. О. Г. Шило); глава 31; асист. М. І. Демура – глава 26 § 2; асист. В. В. Зуєв – глава 35 § 4; глава 36 § 2; асист. О. І. Марочкін – глава 8 § 2, § 3; асист. М. Г. Моторигіна – глава 32; асист. А. В. Панова – глава 6 § 6; асист. С. В. Повзик – глава 29 § 1; асист. О. І. Резнікова – глава 8 § 1

Кримінальний процес : підручник / [О. В. Капліна, О. Г. Шило, В. М. Трофименко та ін.] ; за заг. ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Харків : Право, 2018. – 584 с.

ISBN 978-966-937-430-1

Підручник підготовлено кафедрою кримінального процесу та кафедрою кримінального процесу та оперативно-розшукової діяльності Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Авторським колективом враховані зміни та доповнення, що були внесені до чинного кримінального процесуального законодавства України, практика Європейського суду з прав людини, правові позиції Конституційного Суду України, постанови Верховного Суду та новітня правозастосовна практика. У підручнику відображені сучасні наукові підходи до розуміння поняття та системи кримінального процесу, нормативного змісту загальних засад кримінального провадження, визначення правового статусу його учасників, розуміння сутності доказів та кримінального процесуального доказування тощо.

Підручник відповідає програмі навчальної дисципліни «Кримінальний процес».

Для студентів бакалаврату та магістратури, аспірантів і курсантів юридичних навчальних закладів, викладачів, учених-правознавців, а також практичних працівників – суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів та ін.

УДК 343.1(477)

Список основних скорочень

АРК	– Автономна Республіка Крим
АСДС	– автоматизована система документообігу суду
АТО	– антитерористична операція
ВР України	– Верховна Рада України
ВС	– Верховний Суд
ВССУ	– Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ
ГК	– Господарський кодекс України
ГПУ	– Генеральна прокуратура України
ДБР	– Державне бюро розслідувань
ДКВС	– Державна кримінально-виконавча служба
ЄДРСР	– Єдиний державний реєстр судових рішень
ЄРДР	– Єдиний реєстр досудових розслідувань
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини
ЗДПЛ	– Загальна декларація прав людини
ЗЗКП	– заходи забезпечення кримінального провадження
ЗК	– Земельний кодекс України
ЗУ	– Закон України
КАС	– Кодекс адміністративного судочинства України
КВК	– Кримінально-виконавчий кодекс України
КЗПЛ	– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
КЗпП	– Кодекс законів про працю України
КК	– Кримінальний кодекс України
КМУ	– Кабінет Міністрів України
КПК	– Кримінальний процесуальний кодекс України
КСУ	– Конституційний Суд України
КУпАП	– Кодекс України про адміністративні правопорушення
КУпН	– Кодекс України про надра
лат.	– латинський
МВС	– Міністерство внутрішніх справ України

МЗС	– Міністерство закордонних справ України
МК	– Митний кодекс України
МОЗ	– Міністерство охорони здоров'я України
МПГПП	– Міжнародний пакт про громадянські і політичні права
МФ	– Міністерство фінансів України
МЮ	– Міністерство юстиції України
НАБУ	– Національне антикорупційне бюро України
НБУ	– Національний банк України
НП	– Національна поліція
НС(Р)Д	– негласні слідчі (розшукові) дії
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
ПВСУ	– Пленум Верховного Суду України
ПдК	– Податковий кодекс України
ПЕОМ	– персональна електронно-обчислювальна машина
ПЗВХ	– примусові заходи виховного характеру
ПЗМХ	– примусові заходи медичного характеру
ПК	– Повітряний кодекс України
Положення про ЄРДР	– Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань
ППВССУ	– Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ
ППВСУ	– Постанова Пленуму Верховного Суду України
СБУ	– Служба безпеки України
СК	– Сімейний кодекс України
С(Р)Д	– слідчі (розшукові) дії
СТЗ	– спеціальні технічні засоби
ФДМ	– Фонд державного майна України
фр.	– французький
ЦК	– Цивільний кодекс України
ЦПК	– Цивільний процесуальний кодекс України

Глава 1

Поняття та система кримінального процесу. Кримінальні процесуальні форма, функції та гарантії

§ 1. Поняття кримінального процесу

Термін «кримінальний процес» походить від лат. *criminalis* – злочинний та *processus* – проходження, просування вперед. Ці слова у поєднанні набувають іншого, відмінного від буквального, змісту: провадження з притягнення особи до кримінальної відповідальності та покарання за вчинене кримінальне правопорушення (кримінальний проступок або злочин). Термін «кримінальний процес» є доктринальним, оскільки використовується винятково в теорії. Нормативним (тобто таким, що використовується в КПК) є синонім терміна «кримінальний процес» – «кримінальне провадження», яким відповідно до п. 10 ст. 3 КПК є досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність. Також як синонім законодавцем використовується термін «кримінальне судочинство» (наприклад, ч. 5 ст. 128, ч. 1 ст. 221 КПК тощо).

Кримінальний процес можна розглядати в трьох аспектах: 1) як систему і структуру кримінального процесуального права; 2) як систему і структуру кримінального процесуального законодавства; 3) як систему і структуру кримінальної процесуальної діяльності.

Кримінальне процесуальне право, як і будь-яка галузь права, включає в себе підгалузі, інститути і норми права. Причому структурні елементи кримінального процесуального права можна розташувати як від загального до окремого – від галузі та підгалузі до інституту та норми права; так і від окремого до загального, а саме – від норми до галузі в цілому.

Виходячи із зазначеного методологічного підходу, у кримінальному процесуальному праві як галузі права можна виокремити такі підгалузі: підгалузь, яка об'єднує норми та інститути, що закріплюють понятійний апарат та загальні положення, які поширюються на все кримінальне провадження; доказове право тощо. У свою чергу, підгалузі включають у себе сукупності норм кримінального процесуального права, об'єднані в інститути. За своїм змістом інститути формуються з норм, що регулюють однорідні кримінальні процесуальні відносини (інститут допустимості доказів, інститут цивільного позову тощо).

Щодо норм кримінального процесуального права, з яких формуються інститути, то їх можна поділити на: норми-принципи, закріплені в гл. 2 КПК; охоронні норми, наприклад норми, що фіксують правове становище сторін і інших учасників кримінального провадження, а також регулятивні норми, які спрямовані на регулювання

самої процедури кримінального провадження. Під структурою кримінального процесуального законодавства доцільно розуміти: а) сукупність законів і підзаконних актів, що регулюють кримінальне провадження, їх координацію і субординацію; б) структуру окремих законів і підзаконних актів, що входять у систему кримінального процесуального законодавства і, зокрема, закону, який регулює все кримінальне провадження від його початку до закінчення, а саме КПК.

Згідно з ч. 2 ст. 1 КПК кримінальне процесуальне законодавство України складається з відповідних положень Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВР України, КПК та інших законів України. Таким чином, КПК вибудував ієрархію законодавства, яке регулює кримінальне провадження. Чільне місце в цій ієрархії посідає Конституція України як Основний Закон держави. Далі йдуть міжнародні договори, ратифіковані ВР України. КПК розташовується сходиною нижче в цій ієрархії. Інші закони України мають підпорядковане значення стосовно Кодексу. Наявність ієрархії в системі кримінального процесуального законодавства підтверджує і ст. 9 КПК, у якій закріплено засаду законності. На жаль, у переліку вказаної статті відсутні рішення КСУ, які є обов'язковими для виконання всіма державними органами, установами, організаціями, а також юридичними і фізичними особами.

Кримінальне провадження в цілому поділяється на відносно автономні провадження, які є його структурними компонентами, тісно пов'язані між собою та спрямовані на вирішення загальних завдань кримінального провадження (наприклад, провадження щодо досудового розслідування та судового розгляду; провадження в суді апеляційної інстанції та ін.). Кожне провадження має не менше двох стадій (тобто є полістадійним). Так, наприклад, основне провадження (див. § 4 гл. 1 підручника) поділяється на стадії досудового розслідування, підготовчого провадження, судового розгляду, виконання рішення суду. В свою чергу, стадії поділяються на певні етапи, в яких вирішуються проміжні завдання кожної стадії кримінального процесу, на що спрямовані процесуальні рішення, які приймаються на певному етапі, проводяться дії процесуальні та С(Р)Д, а також кримінальні процесуальні операції, що являють собою встановлену законом послідовність проведення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень, спрямованих на отримання певного процесуального результату. Наприклад, порядок обрання та застосування запобіжного заходу, який закріплено в КПК, є обов'язковим для учасників кримінального провадження. Таким чином, обрання та застосування запобіжного заходу – це кримінальна процесуальна операція, яка охоплює такі процесуальні дії та рішення: а) складання відповідного клопотання слідчим; б) погодження клопотання із прокурором; в) подання клопотання до місцевого суду; г) розгляд клопотання слідчим суддею та постановлення відповідної ухвали; д) виконання ухвали про застосування запобіжного заходу.

Беручи до уваги викладене, під *кримінальним процесом* слід розуміти врегульовану законодавством кримінальну процесуальну діяльність учасників кримінального провадження, слідчого судді та суду, яка спрямована на вирішення кримінально-правового конфлікту, що виник у результаті вчинення кримінального правопорушення.

Кримінальний процес є різновидом юридичного процесу, який характеризують такі категорії, як мета, завдання, форма, учасники, функції, гарантії. *Мета* кримінального процесу полягає у справедливому вирішенні кримінально-правового конфлікту, що виник у результаті вчинення кримінального правопорушення. Досягнення цієї мети забезпечується за рахунок вирішення *завдань* кримінального процесу (кримінального провадження), які мають нормативний характер і закріплені в ст. 2 КПК, – захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура¹.

■ § 2. Історичні типи кримінального процесу

У доктрині кримінального процесу традиційно виокремлюють три історичні типи (форми, моделі) кримінального процесу: 1) обвинувальний (змагальний); 2) розшуковий (інквізиційний); 3) змішаний.

Обвинувальний (змагальний) тип кримінального процесу характеризується визнанням особливого становища обвинувача, від волі якого значною мірою залежать початок процесу, його хід та завершення. Ознаками цього типу процесу є: наявність двох протилежних сторін: обвинувачення (кримінального переслідування) та захисту; процесуальна рівність сторін; незалежний від сторін суд, який не має права брати на себе здійснення обвинувальної функції або функції захисту; наявність спору сторін з приводу обвинувачення, який є головною рушійною силою змагального типу кримінального процесу.

Обвинувальний (змагальний) тип процесу має два різновиди, які він послідовно проходив у своєму історичному розвитку та які тією чи іншою мірою продовжують застосовуватися і в наш час у різних національних правових системах. Це обвинувальний та позовний види змагального типу кримінального процесу.

Обвинувальний, або акюзаційний (від лат. *accusatio* – обвинувачення), вид процесу є змагальним, оскільки в ньому беруть участь сторони, і від того, хто з них одержить перемогу в спорі, залежить вирок суду. Проте така змагальність за своєю суттю є формальною. Адже значення мають лише зовнішні, і по суті сторонні для справи, фактори (наприклад, фізична сила та витривалість під час випробувань обвинуваченого і обвинувача вогнем або водою; ордалії (судові поєдинки)).

¹ Питання процесуальної форми кримінального провадження, кола його учасників та їх правового статусу, їх процесуальних функцій, а також гарантій розглянуті в наступних параграфах цієї глави та гл. 5 підручника.

Позовний вид змагального типу процесу містить два різновиди: приватно-позовний процес та публічно-позовний процес.

Приватно-позовний процес являє собою вид змагальності, який характеризується наявністю приватного обвинувача, рівноправ'ям сторін, рівномірним розподілом між ними тягара доказування та пасивною роллю суду в доказуванні.

У публічно-позовному процесі обвинувачення підтримується офіційними особами в силу службового обов'язку, що має за мету встановити об'єктивну істину, але разом з тим вважає обвинуваченого невинуватим, усі сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого, а тягар доказування покладається на обвинувача. Разом з тим суд у публічно-позовному процесі наділений субсидіарною (допоміжною) активністю, яка спрямована на відновлення рівноваги або забезпечення фактичної рівності сторін (наприклад, у разі процесуальної бездіяльності сторін має право викликати свідків, затребувати предмети та документи тощо).

Розшуковий (інквізиційний) тип кримінального процесу характеризується посиленням ролі держави в регулюванні суспільних відносин. Його ознаками є такі положення: обвинувачення, захист, розгляд і вирішення кримінальної справи належать до компетенції того самого органу державної влади – органу розслідування (він міг мати формальну назву: слідчий, суддя тощо). Саме цей орган розпочинає досудове розслідування, встановлює обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, вживає заходів щодо забезпечення кримінального провадження та приймає всі інші процесуальні рішення; відсутні процесуально самостійні сторони захисту і обвинувачення, отже, відсутня правова рівність сторін; відсутні достатні гарантії для захисту прав та інтересів підсудного, оскільки завдання щодо їх забезпечення покладено на орган розслідування, який сприймає такі гарантії як певну формальність, недотримання якої не тягне за собою істотних негативних процесуальних наслідків; рушійною силою процесу є не спір сторін, а безособова воля органу розслідування, веління закону; процесуальна діяльність державного органу не відділена від адміністративної; відсутня належна правова процедура.

До видів розшукового (інквізиційного) процесу належать: 1) дізнання громади; 2) вотчинний суд (суд землеволодільця, який користується правами суду над підпорядкованим йому населенням); 3) інквізиційний (від лат. *inquisitio* – розслідування, розшук) процес; 4) військово-польовий суд (являє собою надзвичайну судову процедуру в діючій армії, що перебуває в похідно-бойових умовах, тому досудове розслідування та збір доказів практично не проводилися через відсутність часу та реальну небезпеку з боку ворога; розгляд справи провадився суддями, які призначалися з числа офіцерів та за відсутності прокурора і захисника); 5) слідчий процес (бюрократичний вид розшукового процесу, характерними ознаками якого були раціональність, безособовість, суворота регламентованість процедур, перевага форми над змістом, опосередкованість дослідження доказів, скасування тортур задля отримання доказів) тощо.

Змішаний тип кримінального процесу поєднує риси розшукового і змагального типів процесів. Для нього характерна змагальна побудова судового розгляду. У той же час у досудовому провадженні домінують риси розшукового (інквізиційного) кримі-

нального процесу з притаманними йому письмовою формою, таємністю досудового слідства тощо. Виникнення цього типу процесу зазвичай поєднують із прийняттям Кримінально-процесуального кодексу Франції (1808). Змішаний тип кримінального процесу існує в сучасних Україні, Німеччині, Швейцарії, Франції та деяких інших країнах Європи.

§ 3. Кримінальна процесуальна форма

Кримінальна процесуальна форма – це сукупність закріплених законом юридичних процедур, умов і гарантій, які утворюють порядок кримінального провадження та забезпечують вирішення його завдань. При цьому під *процедурами* розуміється передбачена законом послідовність здійснення як окремих процесуальних дій, так і їх сукупностей, що утворюють зміст окремих проваджень та стадій кримінального судочинства. *Процесуальні умови* – це нормативні положення, що встановлюють підстави провадження процесуальних дій, коло їх учасників, строки проведення, права і обов'язки осіб, які беруть у них участь. *Кримінальними процесуальними гарантіями* є спеціальні правові способи та засоби, що забезпечують реалізацію прав і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також виконання ними процесуальних обов'язків.

Кримінальна процесуальна форма характеризується такими ознаками: системність, об'єктивність, соціальна обумовленість, загальнообов'язковість та публічність.

Під *системністю* кримінальної процесуальної форми слід розуміти взаємозв'язок її сутнісних елементів, а саме: юридичних процедур, умов і гарантій, які забезпечують вирішення завдань кримінального провадження. Їх зв'язок є нерозривним та взаємообумовленим, адже процесуальні умови та гарантії «пронизують» усі юридичні процедури. Якщо один із зазначених елементів не знайшов адекватного нормативного закріплення, кримінальна процесуальна форма як системне явище може бути нездатною забезпечити ефективно вирішення завдань кримінального провадження.

Об'єктивність як ознака кримінальної процесуальної форми обумовлюється двома чинниками: по-перше, об'єктивним характером тих суспільних відносин, що виступають предметом правового регулювання і виникають у зв'язку зі вчиненням злочину (або суб'єктивною уявою особи про наявність такої події, в силу якої виникають відносини об'єктивного характеру, пов'язані з необхідністю здійснення перевірки такої заяви і прийняття відповідних процесуальних рішень). Саме необхідність перевірки заяви чи повідомлення про злочин, а також здійснення подальшого кримінального провадження детермінують встановлення процесуальної форми, що має створювати належні умови ефективного вирішення його завдань. По-друге, об'єктивність процесуальної форми обумовлена також її нормативним закріпленням. У цьому сенсі ознака об'єктивності перебуває в корелятивному зв'язку з такою ознакою кримінальної процесуальної форми, як її загальність.

Соціальна обумовленість кримінальної процесуальної форми полягає в її прямій залежності від соціальних потреб та суспільних запитів, що існують на тому чи іншому історичному етапі розвитку суспільства. У зв'язку з цим саме соціальні потреби можна розглядати як детермінанту розвитку процесуальної форми, яка, будучи індикатором її ефективності (або неефективності), зумовлює потребу в її зміні, встановленні нових процедурних правил, що дозволяють вирішувати ті завдання, які на конкретному історичному етапі ставить перед собою суспільство.

Загальнообов'язковість є ознакою кримінальної процесуальної форми, оскільки нормативно встановлені процедури, умови та гарантії є однаковими й обов'язковими для всіх суб'єктів кримінальних процесуальних відносин. Щодо цього не можна розглядати як виняток наявність окремих гарантій або особливостей процесуального порядку здійснення певних дій чи прийняття процесуальних рішень стосовно окремих осіб, адже загальність передбачає однаково обов'язкову процесуальну форму для всіх категорій кримінальних проваджень, стосовно яких її передбачено законом.

Публічність кримінальної процесуальної форми може бути розглянута як її сутнісна ознака, зважаючи на превальвання в кримінальному процесі публічності як його загальної засади та її безпосередній вплив на побудову порядку кримінального провадження, що перш за все знаходить свій вияв у процесуально-посадовій активності осіб, які здійснюють кримінальне провадження, з вирішення його завдань.

Кримінальна процесуальна форма забезпечує вирішення завдань кримінального провадження, а також виховний вплив судових процесів. Зокрема, лише гласне і відкрите судове провадження за участю обвинувачених та потерпілих, а у необхідних випадках їх законних представників та захисників, шляхом безпосереднього дослідження показань, речей і документів, публічного обговорення учасниками кримінального провадження результатів проведеного дослідження та проголошення судового рішення, а також виконання всіх інших вимог кримінального процесуального закону можуть забезпечити успішне здійснення виховної та превентивної функцій суду.

Кримінальну процесуальну форму не слід ототожнювати з формалізмом. Кримінальна процесуальна форма складається з найбільш доцільних правил судочинства, дотримання яких дозволяє в оптимальний спосіб вирішити завдання кримінального провадження та захистити права людини. Формалізм означає штучне ускладнення кримінального провадження такими правилами та процедурами, які не лише не сприяють вирішенню завдань кримінального провадження, а невинувато ускладнюють і заважають цьому.

Залежно від мети і завдань кримінальної процесуальної діяльності кримінальна процесуальна форма може бути уніфікованою (тобто єдиною) або диференційованою (тобто характеризуватися наявністю різних порядків здійснення кримінального провадження).

Якщо метою кримінального процесу є притягнення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, до кримінальної відповідальності й призначення їй покарання, то відповідно процесуальна форма кримінального судочинства відзначається високим ступенем уніфікації, адже діяльність усіх суб'єктів, які здійснюють кримінальне про-

вадження, підпорядкована досягненню цієї мети, і тому в такій моделі не лишається місця механізмам захисту приватного інтересу, реститутивним началам, консенсуальним процедурам, змагальності як засаді всього кримінального провадження тощо.

Якщо ж мету кримінального провадження розглядати через врегулювання кримінально-правового конфлікту, то і завдання, що мають бути вирішені задля її досягнення, не можуть бути обмежені притягненням особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, до кримінальної відповідальності та призначенням їй покарання, адже вирішенню в такому випадку підлягають і завдання захисту інтересів потерпілого, а також самого підозрюваного, обвинуваченого від необґрунтованого застосування щодо нього процесуального примусу та засудження, охорони прав і законних інтересів кожного учасника кримінального провадження тощо. Досягнення зазначеної мети і вирішення таких завдань потребує диференціації кримінальної процесуальної форми, впровадження різних порядків здійснення кримінального судочинства, що дозволяють оптимізувати кримінальну процесуальну діяльність та збалансувати інтереси її учасників, врегулювати кримінально-правовий конфлікт у оптимальний спосіб, не залучаючи до цього зайвих ресурсів, забезпечити у якомога стислі строки захист прав і законних інтересів потерпілого. Таким чином, *диференціація процесуальної форми* полягає в наявності різних порядків (процедур) здійснення кримінального провадження, які так чи інакше відрізняються від його загального порядку (є спрощеними або ускладненими порівняно із загальним порядком або істотно від нього відрізняються процедурами, що застосовуються, наприклад, провадження на підставі угод (статті 468–476 КПК), проведення скороченого судового розгляду (ч. 3 ст. 349 КПК), спеціальне досудове розслідування (статті 297¹–297⁵) тощо). При цьому між уніфікацією і диференціацією процесуальної форми існує діалектичний взаємозв'язок, оскільки диференціація є можливою лише за умови існування уніфікованої форми.

§ 4. Система кримінального процесу

Традиційно в науковій та навчальній літературі система кримінального процесу характеризувалася як сукупність його стадій, що послідовно змінюють одна одну. Однак із прийняттям КПК 2012 р. система кримінального процесу зазнала істотних змін, що стало результатом конвергенції та диференціації процесуальної форми, наближення законодавства України до європейських стандартів. Таким чином, сучасна система кримінального процесу утворюється сукупністю процесуальних проваджень та порядків здійснення процесуальної діяльності в їх межах.

Система кримінального процесу може бути представлена *горизонтальною* (наявність окремих процесуальних проваджень) та *вертикальною* (від окремого процесуального провадження до елементарної процесуальної дії) *структурою*.

Найбільшими за обсягом структурними утвореннями кримінального процесу є процесуальні провадження, які включають у себе дві або більше стадій, що, у свою чергу, складаються з певних етапів.

Кримінальне процесуальне провадження – це цілісна відносно автономна полістадійна частина кримінального процесу, що об'єднує комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених процесуальних дій, які, будучи спрямованими на вирішення загальних завдань кримінального провадження через досягнення конкретного правового результату, здійснюються уповноваженими суб'єктами з приводу процесуальних відносин (що можуть бути пов'язані чи не пов'язані безпосередньо з матеріально-правовими відносинами), які відрізняються предметною характеристикою, в особливому процесуальному порядку, результати яких формалізуються у відповідних процесуальних рішеннях.

Стадії кримінального провадження – це відносно відокремлені, але пов'язані між собою частини процесуального провадження, які характеризуються локальними завданнями, колом учасників, особливостями процесуальної діяльності та правовідносин, строками, а також підсумковими процесуальними рішеннями. Кожна попередня стадія відокремлюється від наступної підсумковим процесуальним рішенням, яке завершує певний цикл процесуальних дій та правовідносин.

Загальним критерієм класифікації системи процесуальних проваджень є їх спрямованість. За критерієм спрямованості всі наявні в системі сучасного кримінального процесу процесуальні провадження можна поділити на дві групи: 1) провадження, предметом яких виступають кримінально-правові відносини (встановлення наявності або відсутності таких відносин, а за наявності – встановлення підстав для притягнення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, до кримінальної відповідальності, наприклад, судове провадження в суді першої інстанції; провадження у суді апеляційної інстанції); 2) провадження, що спрямовані на врегулювання правових відносин, які безпосередньо не пов'язані із кримінально-правовими, але їх виникнення та розвиток створюють необхідні умови для вирішення завдань кримінального провадження (наприклад, провадження щодо розгляду слідчим суддею скарг учасників досудового розслідування; провадження, у межах якого здійснюється міжнародне співробітництво).

Правова природа проваджень першої групи, що полягає в їх спрямованості на вирішення питань, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, обумовлює необхідність об'єднання їх єдиною назвою – *основні провадження*.

До таких слід віднести: провадження у зв'язку з досудовим розслідуванням, судовим розглядом кримінального правопорушення та виконанням рішення суду; провадження з перегляду судових рішень, яке включає: провадження в суді апеляційної інстанції; провадження в суді касаційної інстанції; провадження за нововиявленими або виключними обставинами. Всі вказані процесуальні провадження здійснюються у зв'язку з виникненням, розвитком та припиненням правових відносин, які пов'язані із вчиненням кримінального правопорушення. Саме тому зазначені провадження необхідно розглядати як спосіб реалізації норм кримінального права. Всі вони спрямовані на встановлення обставин, які відповідно до ст. 91 КПК підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Зважаючи на це, саме в межах цих проваджень вирішуються основні питання кримінального провадження, пов'язані із винуватістю

або невинуватістю обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, призначенням йому справедливого покарання (у випадку визнання винуватості) та відшкодуванням потерпілому шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Також за ознакою спрямованості до основних належать провадження щодо застосування ПЗМХ або ПЗВХ, оскільки вони також спрямовані на вирішення питань, які підлягають доказуванню в кримінальному процесі. Особливості суб'єкта суспільно небезпечного діяння в цих випадках обумовлюють неможливість притягнення особи до кримінальної відповідальності, проте під час здійснення вказаних проваджень встановлюються обставини суспільно небезпечного діяння, вирішується питання наявності підстав застосування ПЗМХ або ПЗВХ, а також відшкодування шкоди, завданої суспільно небезпечним діянням.

Перше із вищевказаних процесуальних проваджень включає такі стадії: досудове розслідування, підготовче провадження, судовий розгляд і виконання судових рішень. Усі вказані стадії цього полістадійного провадження знаходяться між собою у логічному та функціонально-часовому зв'язку й спрямовані на вирішення завдань кримінального провадження, які закріплено у ст. 2 КПК. Кожна з його стадій структурно включає певні етапи, які пов'язані між собою і в сукупності становлять її зміст (наприклад, стадія судового розгляду включає п'ять етапів – відкриття судового засідання; з'ясування обставин та перевірка їх доказами; судові дебати; останнє слово обвинуваченого та ухвалення судового рішення).

Включення до даного провадження стадій досудового розслідування та виконання судових рішень пов'язане із забезпеченням фундаментального права кожного на справедливий суд упродовж розумного строку. Щодо цього досудове розслідування виступає етапом кримінального провадження, що забезпечує доступ особи до правосуддя. Реалізація ж права на справедливий суд завершується не ухваленням судового рішення (вироку чи ухвали) та набуттям ним законної сили, а його виконанням. Цей висновок впливає перш за все з аналізу прецедентної практики ЄСПЛ, який розглядає виконання рішення суду як складову частину судового розгляду за змістом ст. 6 КЗПЛ¹.

Провадження з перегляду судових рішень (апеляційне провадження, касаційне провадження, провадження за нововиявленими та виключними обставинами) хоч і належать до основних, але мають суттєві особливості. Перш за все ці провадження пов'язані із переглядом судових рішень, тобто не є обов'язковими у структурі процесуальної діяльності. Вони здійснюються в результаті волевиявлення окремих осіб – дії диспозитивності як засади кримінального провадження.

Провадження, що належать до другої групи, мають *забезпечувальний* стосовно основних проваджень характер, оскільки, з одного боку, створюють необхідні умови для здійснення основного провадження, а з другого – забезпечують дотримання прав людини під час здійснення основного провадження. Така їх спрямованість визначає їх специфічний предмет, зміст якого становлять правові відносини, які безпосередньо

¹ У рішенні у справі «Хорнсбі проти Греції» від 19.03.1997 р. ЄСПЛ постановив, що право на суд, яке гарантується ст. 6 КЗПЛ, стало б ілюзорним, якщо б правова система держави дозволяла, щоб остаточне обов'язкове рішення залишалося недійсним.

не пов'язані з тими, що є предметом основних проваджень. Однак характер цих правових відносин не є однорідним, що обумовлює необхідність виокремлення в цій групі *забезпечувальних проваджень* двох окремих підгруп.

До *першої підгрупи* пропонується віднести провадження, що мають допоміжний до основного провадження характер, у зв'язку з чим їх можливо йменувати *додатковими*, а саме: провадження з відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження, а також провадження, в межах якого здійснюється міжнародне співробітництво під час кримінального провадження.

Матеріально-правову основу процесуальних проваджень *другої підгрупи* становлять відносини, що виникають і розвиваються у зв'язку зі здійсненням судового контролю під час досудового розслідування, особливе місце якого у механізмі правового захисту обумовило їх назву – особливі процесуальні провадження.

До *особливих процесуальних проваджень* можна віднести провадження: з надання слідчим суддею згоди на проведення С(Р)Д і НС(Р)Д; з розгляду слідчим суддею клопотання про застосування ЗЗКП; з вирішення слідчим суддею відводів; з розгляду слідчим суддею скарг на рішення, дії та бездіяльність слідчого і прокурора, а також розв'язання інших процесуальних питань, що виникають під час досудового розслідування і віднесені до відання слідчого судді.

У межах кожного із проваджень існують різні порядки здійснення кримінальної процесуальної діяльності, що в сукупності дозволяють вирішити завдання конкретного різновиду процесуального провадження і всього кримінального провадження в оптимальний спосіб (спеціальне досудове розслідування; спрощене провадження щодо кримінальних проступків; кримінальне провадження на підставі угод тощо) (див. рис. 1).

Вертикальна структура кримінального процесу як діяльність суду, сторін та інших учасників кримінального провадження є багаторівневою і складається з таких елементів:

- процесуальних проваджень, що відрізняються одне від одного завданнями, процесуальною формою, правовим статусом їх учасників, і є структурними елементами кримінального процесу, що відображають його характеристики у статичі;

- стадій процесуальних проваджень, що характеризують останні в динаміці, тобто в їх поступовому розвитку;

- етапів окремих стадій (зокрема, стадія досудового розслідування поділяється на етапи від її початку до повідомлення особі про підозру, подальшого проведення С(Р)Д та інших процесуальних дій, спрямованих на збирання доказів сторони обвинувачення, відкриття матеріалів іншій стороні, складання обвинувального акта і звернення з ним до суду);

- процесуальних дій (зокрема, проведення окремих С(Р)Д);

- елементарних процесуальних актів, що забезпечують можливість здійснення таких дій (зокрема, залучення захисника, спеціаліста для проведення С(Р)Д тощо);

- елементарних процесуальних дій (приміром, повідомлення центру безоплатної правової допомоги про необхідність залучення захисника; виготовлення повістки про виклик) (див. рис. 2).